

BADIIY MATN ASOSIDA O'QUVCHILARNING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Yorkulova Go'zal Shuhratovna

Navoiy davlat universiteti Tillar fakulteti O'zbek tili va adabiyoti
yo'nalishi, 4- kurs

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20520707>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 11-may 2026 yil
Ma'qullandi: 15-may 2026 yil
Nashr qilindi: 31-may 2026 yil

KEY WORDS

Badiiy matn, tanqidiy fikrlash, metodika, interfaol metodlar, dialogik mashqlar, munozara, o'qitish strategiyasi.

ABSTRACT

Ushbu maqolada badiiy matn asosida maktab o'quvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirish metodikasi, uning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tanqidiy fikrlashni shakllantirishda qo'llaniladigan metodlar: tahliliy mashqlar, interfaol yondashuvlar, dialogik va munozaraviy mashqlar hamda mustaqil ijodiy topshiriqlar. Maqolada badiiy matnning o'quvchining tanqidiy tafakkurini faollashtirishdagi roli, dars jarayonida interfaol metodlarni qo'llashning samaradorligi va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi mashqlar tizimi yoritilgan.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil, mantiqiy va tanqidiy fikrlay olishi ta'limning asosiy maqsadlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. XXI asr kompetensiyaviy yondashuvi o'quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki mustaqil izlanish olib boruvchi, ma'lumotlarni tahlil qiluvchi, fikrlarni solishtiruvchi, xulosa chiqaruvchi faol subyekt sifatida shakllantirishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni ta'minlaydigan metodika va dars jarayonini tashkil etish yondashuvlari dolzarb pedagogik muammolardan biridir. Tanqidiy fikrlash bu o'quvchining matn mazmuni ustida chuqur fikr yurita olishi, undagi ma'no qatlamlarini tahlil qilish, muallif pozitsiyasini anglash, sabab-oqibat bog'liqliklarini topish, obyektiv baholash va mustaqil xulosaga kelish jarayonidir. Aynan badiiy matn o'quvchilarni bunday jarayonga jalb qilishning eng samarali vositalaridan sanaladi. Chunki badiiy matn inson ruhiyatini, hayotiy voqealarni, axloqiy qarama-qarshiliklarni, xarakterlar o'zgarishini ifodalagan murakkab struktura bo'lib, u o'quvchini muhokama qilishga, o'ylashga, tahlil qilishga undaydi. Adabiy obrazlar, konfliktlar, kompozitsiya, tasvir vositalari, muallif g'oyasi bularning barchasi tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi.

Bugungi ta'lim tajribasi shuni ko'rsatadiki, ko'plab o'quvchilar badiiy matnni faqat mazmun darajasida idrok etish bilan cheklanib qolmoqdalar. Ular asar qahramonlarining motivatsiyasini tushuntirib bera olmaydi, muallifning asosiy g'oyasini tahlil qilishda qiynaladi, voqealar rivojidadagi mantiqiy bog'liqlikni ilg'amaydi. Bu esa tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining sust rivojlanganini anglatadi. Shuning uchun o'quvchilarda badiiy matn asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan samarali metodik tizimni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish muhim vazifalardan biridir. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodikasi "o'qish-

tahlil–munozara–xulosa” kabi bosqichlarga tayanadi. Bunda badiiy matnni yuzaki idrok etish emas, balki matnni chuqur o'rganish, muammoli savollar orqali fikrni faollashtirish, o'quvchini mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish, badiiy obrazlar haqida bahs-munozara tashkil etish, turli talqinlarni solishtirish, matn asosida muammoli vaziyatlarni yechish kabi faol metodlar qo'llanadi. Shuningdek, interfaol usullar, klaster, tahliliy jadvallar, konseptual xaritalar, INSERT, “Baliq skeleti”, “BBB” jadvallari kabi metodlar tanqidiy tafakkurni shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega.

ASOSIY QISM

Tanqidiy fikrlash o'quvchining ma'lumotni tahlil qilishi, baholashi, asosli xulosa chiqarishi va o'z pozitsiyasini dalillar bilan himoya qila olishi jarayonidir. Zamonaviy ta'lim nazariyasi tanqidiy fikrlashni shaxsning intellektual rivojlanishida muhim ko'nikma sifatida baholaydi. UNESCO, PISA kabi xalqaro ta'lim standartlarida ham tanqidiy fikrlash kompetensiyasi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Chunki o'quvchi mustaqil tahlil qilmas ekan, u o'qiganini chuqur anglay olmaydi, o'z fikrini shakllantira olmaydi va har qanday ma'lumotni obyektiv baholashda qiynaladi. Tanqidiy fikrlashning asosiy komponentlari quyidagilardan iborat:

- analitik ko'nikmalar (matnni tahlil qilish, g'oyalarni ajratish, muallif niyatini tushunish);
- mantiqiy fikrlash (bog'liqlik, sabab–oqibatni ilg'ash, asosli xulosa chiqarish);
- tasavvur va talqin (matnga turli rakursdan yondashish, alternativ fikrlar bildirish);
- ijodiy yondashuv (yangi savollar qo'yish, matnni qayta talqin qilish);
- refleksiya (o'z fikrini baholash, tahlil jarayoni ustida fikr yuritish).

Tanqidiy fikrlashni shakllantirish o'qituvchidan o'quvchini tayyor “to'g'ri javob”ga emas, balki izlanishga, shaxsiy fikr bildirishga, dalillarni solishtirishga yo'naltirilgan dars jarayonini yaratishni talab etadi. Badiiy matn aynan bunday imkoniyatni beradi. Undagi konfliktlar, badiiy obrazlar, ichki kechinmalar, syujet keskinliklari, turli talqinlardagi g'oyalar o'quvchini fikrlashga undaydi. Badiiy matn o'zining ko'p qatlamli mazmuni, badiiy detallari va psixologik holatlarni ifodalash xususiyati bilan o'quvchining tanqidiy tafakkurini faollashtiradi. Matn ustida ishlash jarayonida o'quvchi nafaqat voqealarni qayta hikoya qiladi, balki ularni o'z nuqtai nazaridan baholaydi, obrazlarning xatti-harakatlariga munosabat bildiradi, ularning motivatsiyasini tahlil qiladi.

Ko'p variantli talqin imkoniyati. Har bir o'quvchi syujetni o'z dunyoqarashi asosida izohlaydi. Bu esa fikrlar xilma-xilligini yuzaga chiqaradi.

1.Badiiy obrazlar orqali tahlil qilish. Qahramon xarakteri, uning qaror va xatti-harakatlari muhokama uchun asos bo'ladi.

2.Muammoli vaziyatlar. Ko'plab badiiy matnlar konflikt va ichki kurashga qurilgan. Bu o'quvchini “nima uchun?” savoliga javob izlashga undaydi.

3.Muallif g'oyasi bilan ishlash. Badiiy matnda yashirin ma'no qatlamlari o'quvchini chuqur tahlilga jalb qiladi.

4.Emotsional ta'sir orqali tafakkurni faollashtirish. Asardagi dramatik holatlar, kechinmalar, konfliktlar o'quvchi ongida faol fikrlash jarayonini kuchaytiradi.

5.Matnlararo solishtirish imkoniyati. Turli mualliflar asarlaridagi o'xshash mavzularni taqqoslash tanqidiy fikrni mustahkamlaydi.

Masalan, Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar”, Cho'lponning “Kecha va kunduz”, O'tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” kabi romanlar o'quvchilarda tahliliy yondashuvni kuchaytiradi. Qahramonlarning qarorlari, davr ziddiyatlari, ijtimoiy munosabatlar tanqidiy

mulohazalarni shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Badiiy matn asosida tanqidiy fikrlashni shakllantirish jarayoni turli metodlar va mashqlar tizimi asosida amalga oshiriladi. Bu metodlar o'quvchini faqat tinglovchi emas, balki faol tahlilchi, baholovchi va talqin qiluvchi subyektga aylantiradi. Tahliliy metodlarda quyidagilarni ko'rishimiz mumkin:

Matnni qatlamlarga ajratish metodi. O'quvchilar syujet, kompozitsiya, obraz, g'oya, vaqt va makon, muammolar kabi qatlamlarni aniqlab, alohida tahlil qiladi.

"Muallif niyati" tahlili. O'quvchilar matndagi yashirin g'oya va mazmuni izohlashga harakat qiladi.

"Savol-javob zanjiri" metodi. O'quvchi bir savoldan javob topgach, o'sha javobga asoslangan yana yangi savol yaratadi.

Matnning muammoli nuqtasini aniqlash. O'quvchilar "qaysi sahna tanqidiy yondashuvni talab qiladi?" savoliga javob izlaydi.

XULOSA

Badiiy matn asosida o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish ta'lim jarayonining dolzarb vazifalaridan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tanqidiy fikrlash o'quvchining matnni chuqur anglash, qahramonlarning motivatsiyasini tahlil qilish, muallif g'oyasini tushunish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va mustaqil xulosaga kelish ko'nikmalarini shakllantiradi. Badiiy matnning ko'p qatlamli mazmuni, badiiy obrazlar, konfliktlar va syujetning murakkabligi o'quvchilarda fikrlashni faollashtiradi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodikasi o'quvchilarni passiv tinglovchidan faol tahlilchi va baholovchiga aylantiradi. Tadqiqotda tavsiya etilgan metodlar — tahliliy mashqlar, interfaol metodlar (INSERT, Fishbone, aqliy hujum), dialogik va munozaraviy mashqlar, mustaqil ijodiy vazifalar — o'quvchilarni matnni mantiqan tahlil qilishga, fikrlarini asoslashga, turli talqinlarni solishtirishga va ijodiy qarorlar chiqarishga yo'naltiradi. Shu bilan birga, tanqidiy fikrlashni shakllantirishda o'quvchining yosh xususiyatlari, matn murakkabligi, darsning interfaol va muammoli xarakteri, o'qituvchining metodik yondashuvi muhim rol o'ynaydi. Shu tarzda, badiiy matn asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish o'quvchilarning tafakkurini chuqurlashtiradi, ularni mustaqil va ijodiy fikrlashga, muloqot va muhokamalarda faol ishtirok etishga tayyorlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Safarov, Sh. Pedagogika va psixolingvistika asoslari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2019.
2. Yo'ldoshev, M. Til va adabiyot darslarida metodik yondashuvlar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. Usmonova, M. Interfaol metodlar orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish. – Toshkent, 2021.
4. Hasanboyeva, O. Adabiy matn va o'quvchi tafakkuri. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
5. Paul, R., Elder, L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. – Pearson, 2014.